

תעשיית 'בגדי סאלוניקי' בכלכלת מזרח הים התיכון

בנימין בראודה

תעשיית אריגי הצמר, שהקימו גולי ספרד בסאלוניקי בימי הסולטאן העות'מאני ביאזיד השני (1481-1512), שימשה נושא לכמה מחקרים מועילים.¹ אך כמעט לא נעשה ניסיון לדון בה במסגרת ההיסטוריה הכללית של מזרח הים התיכון. מחקר זה חושף את תרומתה החשובה של תעשייה זו להתפתחות הכלכלית של האזור, והוא אף מלמד על דגם של תעשייה באימפריה העות'מאנית.

נראה כי קודם עלייתה של תעשייה יהודית זו, היה ייצור אריגי הצמר בירידה במזרח הים התיכון. בתחומי האימפריה היתה תעשייה ביתית קטנה של אריג גס ושל בגדים מיוחדים מסוגים מסוימים. שני הסוגים היו עשויים מסיבי בעלי-חיים — עיזים וכבשים — אולם איכותם היתה ירודה בדרך-כלל, וחשיבותם המסחרית מוגבלת. הלבשת הצבאות העות'מאניים בבגדי צמר במאה ה-15 היתה מבוססת על יבוא. בקובץ החוקים והתקנות הפיסקאליים, שהוציא מחמט הכובש (1444-1446), 1451-1481), אין איזכור של בגדי צמר מייצור מקומי, אף כי חוקים אלו מפרטים את המיסים, המוטלים על סוגים רבים אחרים של בגדים מקומיים ומיובאים.² מגמה דומה של ייצור טקסטילים באיכות ירודה רווחה, כפי שנראה בהמשך, במצרים ובמה שנותר מביזאנטיון.

אריגי צמר במזרח הים התיכון, 900-1500

החולשה של תעשיית הטקסטיל במאה ה-15 עמדה בניגוד לאיתנותה המסורתית בזמנים קדומים יותר. היא היוותה מעין תעשיית הפלדה של המזרח הקרוב בפרק הזמן שבין שנות 900-1250 בקירוב,³ וחלק ניכר מכוח-העבודה באזור התפרנס ממנה באופן ישיר או עקיף. לפי סקר אחד, הועסקו כמעט רבע מבני העילית החברתית,

לשיטת ההערות: החיבורים שהמחבר מפנה אליהם צוינו בהערות על-ידי סימן-קיצור בלבד. הרשימה הביבליוגרפית במלואה מובאת בסוף המאמר, בסדר אלפביתי של סימני-הקיצור.

- 1 ראה: אביצור, שוחט; סאהיליאוע'לו; פארוכי.
אני מודה לח'ליל אינאלצ'יק, על שסיפק לי עותק ממאמרו של סאהיליאוע'לו.
- 2 אנהגר ואינאלצ'יק, עמ' 50, 57, 58, 73.
- 3 גוייטין, חברה, א, עמ' 101.

דהיינו חכמי־הדת המוסלמיים, בתעשיית הטקסטיל. ההכנסה ממקור זה היתה כמעט כפולה מההכנסה מכל מקור אחר.⁴ אפשר להעריך את חשיבות ייצור הטקסטיל ושיווקו על־ידי בחינת התפקיד, שמילא האריג בחיי היומ־יום. חלק ניכר מההון המשפחתי היה מושקע בהלבשה. זו היתה ירושה משפחתית מדורי־דורות והומרה למזומנים בשעת הצורך. הבית לא היה מרוהט ברהיטי עץ, אלא בשטיחים, ספות, כרי־מושב, כילות ויריעות, ואלה היו מיוצרים בעיקר מטקסטיל.⁵ האריגים היו סמל למעמד ולהשתייכות חברתית. לכושו של אדם הצביע על מצבו הכלכלי, דתו, לשונו, עבודתו וכן על מרכיבים רבים אחרים של זהותו. האריגים מילאו תפקיד כה חשוב במדינה כמצרים משום הצורך לצמצם עד למינימום את השימוש בעץ לצרכים היומ־יומיים של המשק.⁶

פחות ידוע לנו, מה גרם לשקיעתה ולמצבה הירוד של תעשיית אריגי הצמר במזרח הקרוב. תחיתם המחודשת על ערכים דתיים לא היתה מונעת את היזם או את האומן מלייצר אריגים. להיפך, המסורות הכתובות של האסלאם מרבות להזכיר ולשבח את המסחר באריגים: 'תשע עשירות מכל הרווחים המופקים בעולם הזה באים מטקסטיל'; וכן 'לו היה מסחר בגן־עדן הייתי נעשה סוחר אריגים'. שתי הצהרות אלו לקוחות ממקורות מצריים מהמאה ה־15.⁷ מקורות מוסלמיים טוענים, שהן איבראיהם אבו בכר (יורשו של מוחמד כח'ליף) והן אבו חאניפה (מאבות תורת המשפט המוסלמית) היו סוחר אריגים.⁸ ייצור אריגים ומכירתם היו רחוקים מלהיות משלח־יד דחויים ובוזיים בעולם המוסלמי; להיפך, הם נחשבו לעיסוקים המכובדים ביותר. גם בביזאנטיון, שבה רווחו ערכים דתיים שונים, היתה תעשיית הטקסטיל שרויה בשפל המדרגה. מנהיג ביזאנטי, שהיה מודע מאוד לבעיית העדר תעשייה מקומית בארצו, פנה בשנת 1444 בקירוב לרודן ניקיאה והציע לו להעניק הכשרה טכנית לנוער יווני באיטליה.⁹ הנערים היו אמורים ללמוד לא רק חרושת־ברזל, אלא גם צביעה וייצור של אריגי משי ושל צמר. מצבן הגרוע במידה שווה של תעשיות אריגי הצמר ביוון האורתודוקסית, בתורכיה העות'מאנית ובמצרים הממלוכית מלמד, שערכים

4 כהן, עמ' 28-26, 36, 40.

5 גוייטין, חברה, שם.

6 קוק, עמ' 218.

7 אל־הנדי, ב, עמ' 199. אל־מתקי אל־הנדי היה מלומד הודי, שחי במאה ה־16, וקובץ המסורות שלו מבוסס על כתב־יד קדום יותר של אל־סיוטי, מלומד מצרי דגול מהמאה ה־15.

8 גוייטין, מחקרים, עמ' 222-223.

9 קלר. ייתכן שהיחלשותה של תעשיית הטקסטיל החלה בביזאנטיון מוקדם יותר מאשר במצרים. במאות 9 ו־10 היה אפילו בגד־הצמר הגס ביותר מעבר להישג ידו של האדם הפשוט, וכדי להגן על עצמו מפני הקור הוא התכסה בקש, לעתים קרובות. ראה: ניקפורוס, עמ' 653. במאות מאוחרות יותר נעשה בגד־הצמר סחורת־יצוא מערבית חשובה לביזאנטיון. ראה: לורן, עמ' 202-204; אישור נוסף להעדר תעשיית אריגי־צמר בעלת חשיבות מסחרית מספקים אנשי גנואה, שבמאה ה־13 סיפקו אריגים מערביים דווקא לשוקי הים השחור. ראה: בראטיאנו, עמ' 48-49, 148-166.

דתיים, בעד או נגד, לא היתה להם השפעה ישירה על שקיעתה, או על העדרה של תעשייה זו.

היינו יכולים לשער, כי קיים גורם למצבה הירוד של תעשיית אריגי הצמר במזרח הקרוב, והוא האקלים החם והיבש, שמא לא היה בו כדי לעודד לבישת בגדי צמר.¹⁰ אולם מקורות ערביים מהמאות 15 ו-16 מלמדים, שאפילו במצרים לבשו בגדי צמר. אל-מקריזי מספר, שהסולטאן הממלוכי מוחמד אבן קלאון, שמלך בהתחלת המאה ה-14, נהג ללבוש גלימה מצמר סורי.¹¹ כשהסיר נכבד ממלוכי אחד את מדי-הצבא שלו, הוא אימץ לעצמו את לבוש הדרווישים, גלימה מצמר גס.¹² במאות 15 ו-16 נהג הצבא הממלוכי ללבוש בגדים לבנים בקיץ ולהחליפם בבגדי צמר בחורף. בשנה אחת, קשה במיוחד, החליפו הסולטאן וצבאו את בגדיהם ולבשו צמר כבר ביולי/אוגוסט.¹³ האקלים המצרי לא מנע לבישת בגדים חמים. להיפך, מזג-האוויר הסגירי בחודשי החורף עודד נוהג זה. באזורים קרים יותר במזרח הקרוב ודאי לבשו בגדי צמר אף יותר מאשר במצרים. הביקוש לבגדי צמר היה גדול דיו לאפשר קיום לתעשייה מקומית שלהם.

אביא להלן מקורות, הדנים בירידת התעשייה של בגדי-צמר במצרים בשלהי המאה ה-15, ואולי נוכל להקיש מהם גם על הירידה בתעשייה זו במקומות אחרים באזור.

במאה ה-15 היו משקיפים מצריים מודעים היטב לשינוי הדראמטי, שחל במצב תעשיית הטקסטיל המקומית שלהם. לדעת אבן תערי ברדי, שקיעתה של תעשיית הטקסטיל באלכסנדריה נבעה מהניהול הכושל והבזבזני של בעליה.¹⁴ סביר יותר להניח, שסיבת השקיעה היתה התחרות על השוק המקומי מצד אריגי אירופי מיובא. בתחילת המאה ה-15 חלו שינויים ניכרים בהרגלי הלבוש של המצרים. לפני כן רק לעתים נדירות ביותר לבשו בני המעמדות העליונים ג'וח', דהיינו אריגי-צמר מיובא מאירופה, שנחשב מתאים לכיסוי ספות ופרדות ולהלבשת בני המעמדות הנמוכים. אולם עכשיו תפס אריגי מיובא זה, שהיה זול ומאיכות טובה, את מקומו של המוצר המקומי בשוק, ואפילו העשירים נזקקו לאריגים המיובאים.¹⁵ השינוי בלבוש מודגם גם בשינוי הלבוש של הסולטאנים הממלוכיים. בשנת 1389 לבש הסולטאן בארקוק

10 על הנחה מוטעית זו, ראה: דיוויס, עמ' 203-204.

11 אל-מקריזי, ב, עמ' 228.

12 אבן אל-פרת ט, עמ' 276.

13 אל-סחאוי, עמ' 12; בדרך-כלל התרחש המעבר לבגדי צמר באוקטובר-נובמבר; ראה: אל-סחאוי, עמ' 267; אבן תערי ברדי, 1930, עמ' 509; אבן איאס, 1963, ג, עמ' 151; ויאט, היסטוריה, ב, עמ' 151; בדרך-כלל הפסיקו ללבוש בגדי צמר בקירוב בחודשים אפריל-מאי. ראה: אבן איאס, 1893, ג, עמ' 473; אבן איאס, היסטוריה, ב, עמ' 473; אבן איאס, 1931, ד, עמ' 259; ויאט, קאהיר, א, עמ' 242-243.

14 אבן תערי ברדי, אל נג'ום, ו, עמ' 714.

15 אל-מקריזי, ב, עמ' 98.

בגד אירופי כדי להסוות את עצמו. הסולטאן פאראג' (מלך בקירוב בשנות 1399-1412) כבר ביקר באורוותיו לבוש טוניקה מאריג מיובא; ואילו ב-1514, בטקס יציאתו מקאהיר לאלכסנדריה, לבש הסולטאן אל-מלך אל-אשרף מעיל עשוי ג'וח'.¹⁶ בתוך תקופה של תריסר עשורים תפסו אפוא אריגי צמר מאירופה את מקום האריגים המקומיים במלתחתו של המצרי.

מקורו של שינוי זה הוא, לדעת אליהו אשתור, בניוון הטכנולוגי במזרח ובחידושים שנתחוללו במערב. הוא מזכיר שלושה חידושים חשובים שהונהגו בימי הביניים באירופה, אך לא במזרח: (1) אופן הטווייה, (2) גול המופעל על-ידי דוושה, (3) מבטשה המונעת בכוח מים.¹⁷ חידושים אלה בכללם היוו צעד גדול לקידום היעילות של הייצור ואפשרו לאירופים למכור את תוצרתם במחיר הנמוך ממחיר התוצרת המקומית.¹⁸ מדוע אם כן לא אימצו היזמים המקומיים במצרים ובמקומות אחרים חידושים אלו? על כך משיב אשתור, כי בעלי-ההון חששו להשקיעו במפעל כה יקר, אשר הממשלה הרודנית היתה עלולה להחרימו. והוא מוסיף, שגם צמצום האוכלוסייה במאה ה-14 גרם לכך שהעסקת עובדים לא היתה כדאית בשל גובה שכר-העבודה. הסברים אלה אינם מספקים. ראשית, ייתכן ששני החידושים אכן היו קיימים במזרח התיכון. ההנחה המקובלת היא שמקורו של אופן הטווייה הוא בהודו, והוא היה מצוי בדגמים שונים ברחבי אסיה.¹⁹ הנול שאפשר ציור על האריג, והיה פיתוח משוכלל יותר של הנול המופעל על-ידי דוושה, כבר שימש לייצור אריגי-המשי הממלוכיים. הנול המופעל על ידי דוושה, שמקורו אולי בסין בתקופת שושלת האן, אפשר שהגיע למזרח הקרוב עם הפלישה המונגולית.²⁰ שנית, אין זה סביר, שחשש מהחרמה מצד ממשלה רודנית ימנע את השקעת ההון, הקטנה יחסית, שהיתה דרושה כדי להנהיג את שני החידושים הראשונים. אמנם החידוש השלישי, המבטשה

16 אבן איאס, 1893, א, עמ' 274; אבן איאס, 1931, ד, עמ' 414 = ויאָט, קאהיר, א, עמ' 383; אל-מקריזי, ב, עמ' 98.

17 בטישה היא תהליך הכולל: חבטה על ארג הצמר, הדחתו במים וניקויו בחומר ניקוי (כגון הידרוס סיליקאט אלומינה). כתוצאה מכך מנוקה האריג מלאנולין ומתכווץ כשיעור של בין חמישית למחצית משטחו, לאורכו ולרוחבו. התהליך משמש גם לליבוד, בכך שהוא מסבך את הסיבים, עד שאין אפשרות להתירם, ומעלים כמעט לחלוטין את מירקם הארג. תהליך זה יוצר אריג חזק יותר, שמשטחו רק וחלק יותר, שהאריג שלו צפוף ובעל משקל רב יותר. דבר המעניק לו עמידות גבוהה יותר בפני בלאי ופגעי מזג-האוויר. את האריג חבטו באלה, שהוחזקה ביד, או בכף הרגל. במאה ה-13 בקירוב הומצאה שיטת הבטישה המכאנית: שני פטישי עץ עלו וירדו לסירוגין על האריג, שהיה מונח במכל מיוחד. קרוב לודאי, שתוף מסתובב מעל מערכת פטישי הנפנה וההטיה ירסת את הפעולה. התוף היה קבוע על ציר מסתובב של גלגל-מים, אשר סיפק את כוח-ההנעה. ראה: קארוס-וילסון, מהפיכה, עמ' 40 ו-43.

18 אשתור, עמ' 246-248, 308; למשמעותם של חידושים טכנולוגיים אלה, ראה: בלוך; קארוס-וילסון, האברג'י; קארוס-וילסון, מהפיכה; זיל, טחנה; זיל, ההתפתחויות; ווייט. ווייט, עמ' 119.

20 מידע זה מבוסס על שיחה עם אן רו, מוזיאון הטקסטיל וושינגטון, די.סי. ראה גם: שפארד, עמ' 23. אני מודה לפרופ' ריצ'ארד בולייט, על שהסב את תשומת-ליבי לתקציר זה.

המונעת בכוח מים, הצריך את ההשקעה הגדולה ביותר, ואפשר שנטיית הממלוכים להחרים רכוש וסחורות במקום להטיל עליהם מיסים היתה עלולה לחסום את הדרך בפני אימוצו. אולי גם נדירותם היחסית של נהרות איתן מהיריזום במצרים ובמזרח הקרוב הקשתה על תפוצה נרחבת של המבטשה המונעת. אם כי טחנות המונעות בכוח מים פעלו במזרח התיכון, נראה שניצולן היה מוגבל לשימושים בסיסיים ביותר, כמו: טחינת גרעינים ושאיבת-מים למערכות השקיה. טחנות-ההרוח שבמזרח איראן, שפעלו כמערכות אלטרנטיביות, גם הן היו מוגבלות, כנראה, לשימושים בסיסיים אלה.²¹

יש צורך במחקר נוסף כדי למצוא את הסיבות, שהביאו לשקיעתה של תעשיית האריגים, במיוחד אריגי הצמר, במזרח הקרוב במאה ה-15; אולם נראה שאין ספק באשר לתוצאות הירידה: המזרח הקרוב נעשה תלוי ביבוא אריגים מאירופה, ונפער פער טכנולוגי בין שני האזורים.

ייצור האריגים בסאלוניקי

במאה ה-16, בעקבות התיישבות יהודי ספרד בסאלוניקי, הושב האיזון הטכנולוגי בין מזרח למערב. היהודים הביאו לאימפריה העות'מאנית את הטכנולוגיה של ספרד, איטליה ואנגליה.²² המבטשה המונעת בכוח מים נעשתה נפוצה בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. 300 איש בקירוב הועסקו במבטשות שפעלו על נהר וארדאר (אקסיוס) ויובליו. במרחק-מה משם, ב'קארה-פְּרִיה (ברואה או ויריה), עמדה מבטשה חשובה, וכן במקומות אחרים: בפלוון (פלבנא), בטריקאלה, בלאריסה וברודוס.²³ סאלוניקי והישוב הקטן יותר שבצפת נעשו שני מרכזי הטקסטיל החשובים ביותר. הימצאותם של מקורות מים בסמוך למקומות אלה סייעה להתפתחות תעשיית הטקסטיל בהם.

עם גידול תעשיית הטקסטיל עברה סאלוניקי שינויים מהירים ודראמטיים. בתוך פחות מעשור שנים גדלה אוכלוסייתה ביותר מפי שניים: בשנות 1478-1490 היו בסאלוניקי רבבה עד 14 אלף תושבים; אחרי הגירוש מספרד גדלה אוכלוסייתה ל-30,000 נפש לכל הפחות.²⁴ סאלוניקי היתה עתה אחד המרכזים העולמיים לשיווק אריגים. חשיבותה הניעה את איש-העסקים הונציאני יעקוב קונטארני לציין בשנת 1507: 'מציויים 10,000 בתיאב יהודיים... הם עוסקים בתעשיית צמר ומפיקים כמות מדהימה של אריגי צמר'.²⁵ בתוך פחות מ-15 שנים הקימה הקהילה החדשה, שנוסדה

21 וולף, עמ' 259-260, 280-289.

22 בער, עמ' 876; מורוגארן, עמ' 111; ציפולה, עמ' 161-162.

23 אוונצ'ארשילי, א, עמ' 276; שו"ת חיים פרחיה, סב, או"ח לא; שו"ת רשד"ם, יורה דעה קכג, פא; אבן העזר יח; חושן משפט רנט; שו"ת רלב"ח, לא רצט; שו"ת רח"ש, יורה דעה, לד.

24 בראודה, קהילה, עמ' 198-200.

25 סאנודו, ז, עמ' 19.

בסאלוניקי, תעשייה גדולה וחשובה.²⁶ גם בצפת גדלה האוכלוסיה בשיעור מופלג, וגם בה, כמו בסאלוניקי, נעשו היהודים הגורם הדומיננטי באוכלוסיה. מפקד ההכנסות משנת 1525/6 מגלה ש־31% מבתי־האב הרשומים בצפת היו יהודים; כ־30 שנה אחרי־כן היו 60% מבתי־האב שבה יהודים. באותה תקופה היו היהודים הספרדיים, שהעמידו מתוכם את כוח־האדם לתעשיית הטקסטיל, הקהילה הדומיננטית בצפת.²⁷ צפת היתה אמנם יצרנית חשובה של טקסטיל בקנה־מידה מקומי, אך מעולם לא השתוותה תפוקתה לזו של סאלוניקי.

קיומה של סאלוניקי נעשה מותנה בהתפתחותה של תעשיית האריגים, שסייעה לה להיות הבירה התעשייתית והמסחרית של הבאלקאנים. תעשייה זו היתה מקור הפרנסה העיקרי — על־פי תעודה אחת, אף המקור היחיד — של יהודי סאלוניקי.²⁸ ייצור הצמר ושיווקו השפיע במישרין או בעקיפין על חייהם של כל תושבי סאלוניקי: יהודים, נוצרים ומוסלמים, והעיר נעשתה השנייה בגודלה (הראשונה היתה קושטא) בדרום מזרח אירופה.²⁹ זאת למרות אקלימה הקשה: בחורף מנשבות בה רוחות קרות, הנושאות בכנפיהן מוות לחסרי המגן. בעוד שבקיץ, בעקבות תקופות קצרות של חום ולחות, נעשית אדמת הביצה המבאישה לקרקע פוּרָה למחלות.³⁰ בימי ביזאנטיין היתה סאלוניקי העיר השנייה בגודלה באימפריה, ולקראת סוף התקופה — הראשונה בגודלה. ייתכן שלפני הכיבוש העות'מאני היו בסאלוניקי 25-40 אלף נפש, אולם אוכלוסייה נמעטו בשנות המלחמה.³¹ עם התבססות השלטון העות'מאני חזרה העיר למעמד הנכבד המסורתי שלה.

סאלוניקי הגיעה למעמדה זה, כמרכז לאחסון אריגים ולשיווקם, בשל הנתונים הגיאוגרפיים והכלכליים בבאלקאנים. מיקומה, בצומת דרכי הבאלקאן החשובות

26 תעשיית הצמר בסאלוניקי נוסדה בין שנת 1492, שנת גירוש ספרד, ומארס 1507, תאריך תיאורו של קונטאריוני את הייצור (ראה הערה 25). הטיעונים שלפיהם כאילו נוסדה התעשייה עוד קודם לכן, בטעות יסודם. בהתבססו על כתבי־יד מהמאה ה־17 (ראה: kavanun-i yeniçeriyân, fol. 43). טוען אוזונצ'ארשילי, בטעות, שיהודי סאלוניקי ייצרו אריגי צמר עבור חיל היאניצ'ארים כבר בשנות 1430-1451. ראה: אוזונצ'ארשילי, א, עמ' 269; ראה גם: ואקאלופולוס, מאקדוניה, עמ' 540. המסמכים העות'מאניים המוקדמים ביותר שנתגלו, הנוגעים לבגדי סאלוניקי, הם משנות 1511-1515. הם התפרסמו בידי סאהיליאוע'לו (ראה: סאהיליאוע'לו).
27 לואיס, עמ' 5-10.

28 במכתב משנת 1540 תיארו אנשי סאלוניקי את תעשיית האריגים כמקור הפרנסה היחיד של רוב האוכלוסיה. ראה: יוסף דעת, א, עמ' 119-120; ואילו בפסק־הלכה, שניתן באותה תקופה בדבר ריחו הדוחה של השתן, ששימש לעיבוד צמר גולמי, ציין הפוסק, שרובם הגדול של תושבי סאלוניקי הועסקו בתעשיית האריגים. ראה: שו"ת ריב"ל, אבן העזר, לג, במיוחד עמוד טז, טור ב. מאוחר יותר, במאה ה־16, הוצגה שאלה דומה, דבר המלמד עד כמה היה נפוץ הנוהג להשרות צמר בשתן, וכיצד חדרה תעשיית הטקסטיל לכל תחומי החיים; ראה: שו"ת חיון, שאלה יד. בארקאן, מחקר, עמ' 168-170.

29 תיאור קצר של האקלים והמגיפות, ראה: ואקאלופולוס, תיסאלוניקי, עמ' 3, 107-109. אדמות הביצה שימשו שטחי רבייה ליתושים; ראה: טארפאלי, עמ' 28.

31 בתיאור איטלקי של העיר מ־1423 נאמר: una città delà et in quella se trovata anime 40,000. ראה: סאתאס, ד, עמ' XX, הערה 3.

שממזרח למערב ומצפון לדרום ועל-יד שפכי נהרות הוארדאר והגאליקוס, העניק לה שליטה על הכניסה הנוחה ביותר למרכז אירופה — ממזרח הים התיכון דרך עמקי הנהרות הללו. בתקופה הרומית עברו בה סוחרים מנובגורוד בדרכם לאלכסנדריה.³² היא היתה יותר קרובה לבלגראד, משהיתה ונציה. רחובה הראשי של סאלוניקי היווה חלק מהדרך מקושטא לדיוראזו, שהיתה הדרך העבירה היחידה לרוחב מאקדוניה, המקשרת בין הים האגאי לים האדריאטי.³³ מיקומה של סאלוניקי העניק לה יתרון לא רק מבחינת השימוש בדרכי היבשה, אלא גם מבחינת נוחות השימוש בנתיבי המסחר הבינלאומי בים. היא היתה קרובה לאלכסנדריה, יותר משהיו ונציה או קושטא, או כל נמל אחר בחוף הים האדריאטי או בצפון הים האגאי. יתרונה החשוב ביותר היה נמלה האידיאלי.³⁴ נוסף לכל היתרונות הללו, גם היתה לה גישה נוחה לעורף יבשתי גדול ומשגשג בכוח, שהיה ביכולתו לייצר מזון ולהפיק מחצבים וחומרי-גלם אחרים, אשר היו דרושים למסחר ולתעשייה של העת ההיא. שלא כבזמננו, כאשר מאקדוניה מחולקת בין מספר מדינות, היה כל אזור הבאלקאן בשיא התקופה העות'מאנית נתון למעשה לשליטה מוסלמית, ואחדותו הפוליטית העניקה לו עוצמה כלכלית רבה. מרכזי הייצור, הצריכה והשיווק היו סמוכים זה לזה, וסאלוניקי שימשה להם מוקד, מרכז האחסון והשיווק של הבאלקאנים.

היהודים הספרדיים, שעיסוקם הער במסחר ובתעשייה הפך את שמם למלה נרדפת לסוחר,³⁵ מצאו בסאלוניקי מקום-ישוב אידיאלי, לא רק בשל נתונה הגיאוגרפיים הטובים למסחר, אלא גם בשל הגישה הנוחה ממנה אל חומרי-הגלם, שהיו דרושים לייצור אריגי צמר. העורף היבשתי הבאלקאני סיפק לעיר צמר משובח. איכותו של הצמר הטוב ביותר השתוותה לזו של הצמר הספרדי.³⁶ ליד העיר, במורדות הר קורתאיט, במקום הנקרא קאלאמארי, היו שדות מרעה מצוינים. אך האזור כולו היה שטח מרעה.³⁷ בקיץ רעו הכבשים ברמה הבאלקאנית, באזור עצי האשור והאורן ובמורדות הבלתי-מיוערים שמעליו, אולם בחורף נהגו הרועים את עדריהם מכל רחבי חצי-האי, ובמיוחד מאלבאניה, אל המישור המרווח של סאלוניקי³⁸ ולאזורי מישור אחרים. הכבשים בילו את החודשים הקרים שבין אוקטובר למאי באזורים

32 פאלמראיר, ב, עמ' 191.

33 טאפראלי, עמ' 20-21, 121-122.

34 באקסוואניס, עמ' 8; אראסי, עמ' 31-32; סוסייה, א, עמ' 70; דה בוז'ור, מסע, I, עמ' 199-202; השרטוט הטופוגרפי של הנמל — ראה: The British Museum, Additional MS. No. 50506; על דרכי-הגישה מסאלוניקי לקושטא, ראה העתק של יומן מפרָה לסאלוניקי, שם; Landsdowne Ms. No. 826, Folio 26

35 לדוגמה, הציטוט הבא הלקוח ממקור בארכיון סימאנקאס משנת 1516: 'בליסבון של תחילת המאה ה-16 איש עסקים הוא בכל המקרים שם נרדף ליהודי'. ראה: דה סילבה, עמ' 21; בהקשר זה יש לזכור את התמד הפעילות המסחרית בקרב הנוצרים החדשים. על כך ראה: קארו בארוחה, ב, עמ' 147.

36 דה ז'ינוויל, עמ' 240, הערה 2.

37 קוזינרי, עמ' 53.

38 האסלוק, עמ' 5-6.

הנמוכים, וקודם שובם, אולי בסוף מארס או באפריל, גזזו את צמרם. גיזת האביב במישורי סאלוניקי לא היוותה מקור יחיד לצמר; הוא הגיע גם מחלקים אחרים של מאקדוניה, מאלבאניה, מוריאה, אויכוואה, תסאליה וטראקיה. המחוזות והערים שסיפקו צמר לתעשיית סאלוניקי כללו את: סופיה, פיליפופולי, איסקופיא, אישטרומשה, טאטאר-פאזארג'יק, איפסילא, טריקאלה, לארשו, יאניצה, דויראן, שירין, יאנינה, ליפאנטו, קארלי, איסקיטר, אלבאסאן, צ'אטאלג'ה, בויוק, צ'שמה, מדיה ואוראניה. בשלהי המאה ה-18 היה ביכולתם של אזורים אלה להפיק שני מיליון קילו צמר לשנה.³⁹ נוסף לאספקה מהבאלקאנים סיפקה גם אנאטוליה צמר לתעשייה בסאלוניקי.⁴⁰

האריג המוגמר עבר צביעה. מחומרים שונים הפיקו את הצבעים הבסיסיים: אדום, כחול וצהוב, ומערבובם הפיקו מיגוון של צבעים ססגוניים. הצבעים הטבעיים העיקריים היו: קוצה, אדום תולעת השני, אשחר, וכן אניף או אנייר.⁴¹ המרכיב העיקרי בצביעה, ללא הבדל מהו הצבע הרצוי, היה אלום. האלום (שאפ בתורכית, צריף במקורותינו) שימש לצריפה, שהיא תהליך שבו מתרכבת תרכובת מתכתית עם צבע אורגאני ויוצרת תרכובת בלתי-מסיסה בסיב, כדי לייצב את הצבע. את הצריף כרו ממיכרה ליד העיר איפסילא, על הדרך לקושטא, מהלך שלוש עד ארבעה ימים מזרחית לסאלוניקי. המיכרה היה בבעלות הממשלה העות'מאנית, אך תפעולו הוחכר לאנשים פרטיים לפרקי-זמן קצובים. באמצע המאה ה-16 קנו שני שותפים יהודים את הזיכיון למיכרה, למשך שלוש שנים. הנוסע הצרפתי, פייר בלון, צפה בתפעול המיכרה בתקופה זו וציין את איכותו המצוינת של החומר הנכר.⁴²

עם משאבים טבעיים אלה לרשותם, ייצרו יהודי סאלוניקי כמות גדולה של אריגי צמר. ישנן הערכות שונות בדבר היקף הייצור השנתי. אביצור אומד את ההיקף בתקופת השיא ב-600,000 עד 750,000 אמה של אריג צמר, השווים בקירוב ל-20,000 עד 30,000 חתיכות (יחידות).⁴³ להערכתי, הסתכמה התפוקה בין אמצע המאה ה-16 לסופה ב-40,000 יחידות אריג לשנה.⁴⁴ מספרים אלה הנם בגדר השערה בלבד, ניסיון לתת קנה-מידה כלשהו. לשם השוואה, במאה ה-16 ייצרה ונציה בממוצע 13,000 חתיכות אריג לשנה, מאנטובה — רק 1000.⁴⁵ לא האימפריה העות'מאנית ולא איטליה יכלו להשתוות לאנגליה. בסוף המאה ה-16 הסתכם יצוא האריגים מלונדון לבדה ב-100,000 חתיכות לשנה.⁴⁶ ההיקף הכולל של הייצור באנגליה היה גדול

39 שופובה, עמ' 48; אותו מקור מצוטט באוזנצ'ארשילי, א, עמ' 274, הערה 13, ועמ' 275; דה ברז'ור, מבט, עמ' 105-90.

40 בלון, עמ' 66; רפיק, עמ' 39; אונגן, עמ' 68.

41 מאקי.

42 בלון, עמ' 61-62. שו"ת ריב"ל, אבן-העזר, שאלה עז; אנהגר, עמ' 206-209.

43 אביצור, עמ' 169.

44 בראודה, קהילה, עמ' 31-39.

45 סלה, עמ' 109; דה מאדאלנה, ד, עמ' 652.

46 סאפל, עמ' 258.

בהרבה. ואף-על-פי-כן היה היקף ייצור הטקסטיל בסאלוניקי במאה ה-16 נכבד, עד כדי כך שלואיס רוברטס, המומחה האנגלי לסחר בינלאומי, בתארו את העיר במפת המסחר שלו (לונדון 1638), כתב:

התושבים הנוכחיים הינם יוונים, תורכים ויהודים, שכאן הינם סוחרים עשירים ומכובדים. יש להם בעיר זו 80 בתי-כנסת והם עוסקים באומנויות שונות ובמסחר. [סאלוניקי התפרסמה] בשל הירידה החמורה שחלה לפני כמה שנים [קרוב לודאי בשנות 1600-1610] בייצוא האנגלי לתורכיה. יהודים אלה ותושבים ומקצת מאורים שגורשו מספרד [זוהי ההתייחסות היחידה לאומנים לאי-יהודים מסוג זה] העמידו פה כמה נולים, וייצרו אריגים המהווים חיקוי לאריגי סאפולק האנגליים שלנו. דבר אשר פגע קשות במכירת אריגי הקאריזיאש [קריסאין] של האמפשייר, ששווקו קודם לכן בכל רחבי תורכיה ובמיוחד באזורים אלו. [הם נהגו לייצר אריג זה] ומלבדו ייצרו כאן סוג נוסף של אריג, ומכאן גם שמו [כלומר, בגד סאלוניקי].⁴⁷

למרות הצלחתה של סאלוניקי לעמוד בפני תחרות מצד אריגי הקאריזיאש האנגליים, הרי לא האריך ימים השגשוג של תעשייתה במאה ה-17. איך ניתן להסביר את הירידה?

כמה אתגרים עמדו בפני תעשייה זו: (1) עליית מחירי הצמר הבאלקאני; (2) העלאה ב'מס הבגדים' בד כבד עם הגידול בחיל האינצי'ארים; (3) הצפת השווקים העות'מאניים באריגים אנגליים. גורמים אלה הסברתי ביתר פירוט במקום אחר,⁴⁸ ולפיכך אסכם כאן את טיעוניי רק בקצרה.

(1) במחצית השנייה של המאה ה-16 חלה עלייה ניכרת בהיקף הייצור של אריגים באיטליה, ובעקבותיה גבר הביקוש להם בשווקי הבאלקאן ועלו מחיריהם. הממשלה העות'מאנית והקהילה היהודית ניסו לבלום את הכוחות שפעלו בשוק, אך לא היה בכוחם לעשות הרבה.

(2) הגידול במספר של חיל האינצי'ארים הגביר את הביקוש ל'בגדי סאלוניקי'. אולם בשל קשייה הכספיים של האימפריה בא הביקוש לידי ביטוי במס, שהוטל על התעשייה והיה עלול לפגוע בה, ולא ברכישת האריגים, שהיתה עשויה להביא לה ברכה.

(3) האנגלים היו יכולים למכור את אריגיהם בקושטא במחיר נמוך, משום שהיקף התעשייה שלהם אִפשר חיסכון בקנה-מידה גדול, ומשום שמחיר הצמר שלהם עלה בקצב איטי יותר מאשר מחיר הצמר הבאלקאני. אולם הסיבה העיקרית למחיריה הנמוכים של התוצרת האנגלית היתה, שהמבנה המונופוליסטי של

47 רוברטס, פרק 246, עמ' 181 (צ"ל 189).

48 בראודה, תחרות.

החברה המזרחית האנגלית אפשר לה להפיק רווחים, גם אם מכרה את אריגיה במחירים זולים, הנמוכים ממחירי העלות, שכן זיכיון מלכותי העניק לחברה זו מונופול על שיווק תוצרת הלוואנט באנגליה. ובשנות ה-20 של המאה ה-17 היה ביכולתה לייצא אריגים לקושטא במחיר נמוך, בידיעה שתוכל לפצות את עצמה על הפסדיה על-ידי מכירת מוצרי היבוא מהמזרח ביוקר בשוקי הבית. יש לציין, שאפילו במחירים הנמוכים של קושטא לא היה האריג האנגלי זול מבגדי סאלוניקי, אך המוניטין של האריג האנגלי ואיכותו הם שגרמו להעדפתו על-ידי הקונים.

גורמים אלה החלישו את תעשיית האריג בסאלוניקי. את התוצאות אפשר לראות בטבלה הבאה, המבוססת על רשימות המצאי של הקאדי לנכסי המעמד הצבאי-פקידותי (עסקרי) באדירנה. הרשימה מתעדת את היעלמותם של בגדי סאלוניקי מהמלתחות של עשירי המוסלמים בעיר זו.

לוח סוגי אריגים במלתחות של מעמד העסקרי באדירנה⁴⁹

שנה	מקור האריג	סוג האריג	מחירו כלבנים לאמה
1548	סאלוניקי	ארג רחב	20
1553	סאלוניקי	ארג רחב, בסגנון לונדון	33
1553	סאלוניקי	קאריזיאש	12.5
1553	?	ארג רחב, אדום	50
1554	סאלוניקי	קאריזיאש	12.5
1604	?	ארג רחב	134
1605	?	ארג רחב, כחול כהה	200
1624	סאלוניקי	ארג רחב	130
1624	סאלוניקי	ארג רחב	75
1624 ⁵⁰	?	ארג רחב, סגול	1000
1624	?	ארג רחב, סגול	660
1624	לונדון	ארג רחב	225
1624	לונדון	ארג רחב	240
1637	ונציה	ארג רחב	370
1637	לונדון	ארג רחב, כחול	280
1637	?	ארג רחב, סגול-ארגמן-חום	400
1649	לונדון	ארג רחב, כחול	110
1649	לונדון	ארג רחב	200
1655	?	ארג רחב, כחול	175
1656	?	ארג רחב	41

49 מבוסס על בארקאן, אדירנה, עמ' 91, 120, 127, 129, 225, 427-428, 430-431, 265, 270, 325, 331, 375, 382.

50 בחלק משנה זו היתה אינפלוציה בשיעור גבוה ביותר.

מלוח זה נראה, ששנות ה-20 של המאה ה-17 היו נקודת-מִפְנָה בעלייתם ובנפילתם של בגדי סאלוניקי. קודם לכן הם הצליחו לעמוד בפני האתגר האנגלי, אך באותו עשור-שנים שיכללה חברת הלוואנט את טכניקת ההצפה שלה והצליחה לצמצם את חלקה של סאלוניקי בשוק הטקסטיל.

משבר שנות ה-20 במאה ה-17 כה החליש את תעשיית האריגים בסאלוניקי, עד שסוחריה נאלצו לסחור באריגים מטיב גרוע. נוהג זה עורר את זעמה של הממשלה העות'מאנית, עד כדי כך שבשנת 1637 הוצא להורג הרב יהודה קובו, מנהיג המשלחת שהביאה לבירה את מס־הבגדים השנתי, באשמה של פשע כלכלי.

סאלוניקי הוסיפה לייצר אריגים, בהיקף מצומצם, עד המאה ה-19, אך מעולם לא הגיעה שוב לאותה דרגה של השפעה מסחרית, שהשיגה בתריסר העשורים הראשונים לקיומה. במקום להגן על תעשיית הטקסטיל מפני תחרות מן החוץ העדיפה הממשלה העות'מאנית להענישה על שנקטה נהגים לא-אתיים, וזאת כדי להגן על עצמה. כך החישה המדיניות העות'מאנית את קיצה של תעשיית הטקסטיל. היהודים הספרדיים הביאו טכנולוגיה ותעשייה למזרח הקרוב והזרימו דם חדש בעורקיה של אומנות, שהיתה בתהליך שקיעה. בעידודה של ממשלה, שהיתה תומכת יותר ביוזמה כלכלית, אפשר שהיתה סאלוניקי נעשית בת-תחרות למאנצ'סטר ולבריסל. אלא שלא כך נגזר עליה.

ביבליוגרפיה

על-פי סדר אלפביתי של הקיצורים

אביצור	שמואל אביצור, 'לתולדות תעשיית אריגי הצמר בשאלוניקי', ספונות, יב, ספר יוון, ב (תשל"א-תשל"ח), עמ' קמה-קסח.	
אבן איאס, 1893	Ibn Iyas, <i>Badā'i</i> , Bulaq 1893-1896.	
אבן איאס, 1931	Ibn Iyas, <i>Badā'i</i> , Istanbul 1931-1936.	
אבן איאס, 1963	ابن اياس، بدائع الزهور في وقائع الدهور. القاهرة ١٩٦٣.	
אבן איאס, היסטוריה	Ibn Iyas (tr.), <i>Histoire</i> , n.p. n.d.	
אבן פרת	ابن الفرات، تاريخ الدول والملوك، بيروت ١٩٤٢.	
אבן תערי ברדי, 1930	ابن تغرى بردى، حوادث الدهور من مءال الايام والشهور، بركلي ١٩٣٠ - ١٩٣١.	
אבן תערי ברדי, 1936	ابن تغرى بردى، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، بركلي ١٩٣٦.	
אוזונצ'ארשילי	Ismail Hakki Uzunçarşılı, <i>Osmanlı Devleti Teskilatından Kapukulu Ocakları</i> , Ankara 1943.	
אונגן	Halit Ongan (ed.), <i>Ankara'nın l Numaralı Şer' iye Sicili</i> , Ankara 1958.	
אל-הנדי	المتقي الهندي، كنز العمال في سبب الاقوال والافعال، حيدرآباد ١٨٩٤ - ١٨٩٥.	

- אל-מקריזי המקריזי، المواعظ والاعتبار في ذكر الخطط والاثار، بولاق 1854.
 אל-סחאוי السخاوى، التبر المسبوك في ذيل السلوك، بولاق 1896.
- אנהגר Robert Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich I, Europaishche Türkei, Istanbul 1943.*
- אנהגר ואינאלצ'יק Robert Anhegger and Halil Inalcik (eds.), *Kānūnnāme-i-sultānī ber mūceb-i-'ōrf-i 'osmānī*, Ankara 1956.
- אראסי J.V. Arasy, 'Description des pays au département du consulat de Salonique, le 24 avril, 1777', in: M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe*, Athens 1939.
- אשתור Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley 1976.
- בער Fritz Baer, *Die Juden im Chrislichen Spanien. Erster Teil, Urkunden und Register: I. Aragonien und Navarra*, 2nd ed., Farnborough, 1970.
- באקסוואניס John Baxevanis, *The Port of Thessaloniki, Salonica*, 1963.
- בארקאן, אדיינה Ömer Lutfi Barkan, 'Edirne Askeri Kassamina ait Tereke Defterleri, 1549-1659', *Belgeler*, 3(1966).
- בארקאן, מחקר Ömer Lutfi Barkan, 'Research on the Ottoman Fiscal surveys', in: Michael A. Cook, ed. *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970.
- בלוך March Bloch, 'Avènement et conquêtes du moulin à eau', *Annales d'histoire économique et sociale*, 7 (1935), pp. 538-563.
- בלון Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables*, Paris, 1553.
- בראודה, קהילה Benjamin Braude, 'Community and Conflict in the Economy of the Ottoman Balkan, 1500-1650', unpublished Ph.D. thesis Harvard University 1978.
- בראודה, תחרות Benjamin Braude, 'International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A Study in Undevelopment', *Review of the Fernand Braudel Center*, 2 (1979), pp. 437-451.
- בראטיאנו George Ioan Bratianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, Bucharest 1935.
- גוייטין, חברה S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1967.
- גוייטין, מחקרים S.D. Goitein, *Studies in Early Islamic History and Institutions*, Leiden 1966.
- דה בוז'ור, מבט Félix de Beaujour, *A View of the Commerce of Greece*, London 1800.
- דה בוז'ור, מסע Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire othoman*, Paris 1829.
- דה ז'ונוויל De Jonville, 'Mémoire...' 10 May 1744 (Archives Nationales, Affaires étrangères B1-996, 489), quoted in N.G. Svornos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956.
- דה מאדאלנה Aldo de Maddalena, 'L'industria tessile a Mantova nel '500 e all' inizio del '600, prive indagine', *Studi in onore di Amintore Fanfani*, Milan 1962.
- דה סילבה Jose Gentil da Silva, *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595-1607*, Paris 1956.

- Ralph Davis, 'Influence de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIe siècle', *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, Venice 1961. דייויס
- Margaret Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, ed. J.H. Hutton, Cambridge, England 1954. האסלוק
- A.E. Vacalopoulos, *History of Macedonia, 1354-1833*, tr. Peter Megann, Salonica 1973. ואקאלופולוס, מאקדוניה
- Apostolos E. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, tr. T.F. Carney, Salonica 1963. ואקאלופולוס, תיסאלוניקי
- Gaston Wiet (tr.), *Histoire des Mamloukes circassiens*, Cairo 1945. [תרגום של אבן איאס] ויאָט, היסטוריה
- Gaston Wiet (tr.), *Bourgeois du Caire*, Paris 1955. [כנ"ל] ויאָט קאהיר
- Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1961. ורייט
- Hans E. Wulff, *The Traditional Crafts of Persia*, Cambridge 1966. וולף
- Bertrand Gille, 'Les développements technologiques en Europe 1100 à 1400', *Cahiers d'histoire mondiale*, 3 (1956), pp. 63-108. זיל, התפתחויות
- Bertrand Gille, 'Le moulin à eau, une révolution technique médiévale', *Techniques et civilisations*, 3 (1954), pp. 1-15. זיל, טחנה
- Oreste Tafrafi, *Topographie de Thésalonique*, Paris 1913. טאפראלי
- יוסף דעת (איל פרוגריסו), א (תרמ"ח).
- Haim Cohen, 'The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13 (1970). יוסף דעת כהן
- Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952. לואיס
- Henri Laurent, *La draperie des Pays-Bas en France dans les pays méditerranéens (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1935. לורן
- Louise W. Mackie, 'A Turkish Carpet with Spots and Stripes', *Textile Museum Journal*, 4 (1976), No. 3, pp. 18-19. מאקי
- Paulino Iradiel Murugarren, *Evolucion de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI*, Salamanca 1974. מורוגארן
- Nicephorus Presbyter, 'Vita S. Andreae Sali', in: Jacques Paul Migne (ed.) *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeco-Latina*, CXI, Paris 1863. ניקפורוס
- Halil Sahillioglu, 'Yeniçeri Çuhasi ve II. Bayezid'in Son Yillarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi', *Güney-Dogu Avrupa Arastirmaları Dergisi*, 2-3 (1973-74), pp. 415-467. סאהיליאוועלו
- Mario Sanudo, *I Diarri*, ed. R. Fulin, Venice 1882. סאנוודו
- Barry Supple, *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642*, Cambridge, England 1964. סאפל
- Constantine N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen-âge*, IV, Paris 1883. סאתאס
- Jean-Baptist Souciet, 'Description de la ville de Salonique, 1734', in: Louis Aimé-Martin (ed.), *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*, Paris 1838. סוסייה

- Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution, European Society and Economy, 1000-1700*, New York 1976. סיפולה
- Domenico Sella, 'The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry', in: Brian Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy*, London 1968. סלה
- Jacob Philipp Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart 1845. פאלמראייר
- Suraiya Faroqhi, 'Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)', *The Journal of Ottoman Studies*, 1 (1980), pp. 61-83. פארוכי
- Julio Caro Baroja, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, Madrid 1962. קארו בארוחה
- Eleanora M. Carus-Wilson, 'Habergeset: A Medieval Textile Conundrum', *Medieval Archaeology*, 13 (1969), pp. 148-166. קארוס-וילסון, האברגט
- Eleanora M. Carus-Wilson, 'An Industrial Revolution in the Thirteenth Century', *ECHR*, II (1941), pp. 39-60. קארוס-וילסון, מהפיכה
- D'Esprit-Marie Cousinery, *Voyage de la Macedoine*, Paris 1831. קוזינרי
- Michael Cook, 'Economic Development', in: Joseph Schacht and C.E. Bosworth (eds.), *The Legacy of Islam*², Oxford 1974. קוק
- A.G. Keller, 'A Byzantine Admirer of Western Progress: Cardinal Bessarion', *Cambridge Historical Journal*, II (1953-5), pp. 343-8. קלר
- Lewis Roberts, *The Merchants Mappe of Commerce*, London 1638. רוברטס
- Ahmed Refik (Altinay), *Hicri On Birinci Asırda Istanbul Hayati*, Istanbul 1931. רפיק
- עזריאל שוחט, 'בגדי המלך בשאלוניקי', ספונות, יב, ספר יוון, ב (תשל"א-תשל"ה), עמ' קעא-קפח. שוחט
- Dushanka Shopova, *Makedonija vo XVI Vek, Dokumenti od Carigraskite Arhivi*, Skopje 1955. שופובה
- שו"ת בני שמואל לר' שמואל בן יצחק חיון (נ' 1608), שאלוניקי שע"ג. שו"ת פרח מטה אהרן לר' אהרן בן חיים הכהן פרחיה (1630 בקירוב-1690), אמשטרדם תס"ג. שו"ת תורת חיים לר' חיים שבתאי (1566 בקירוב-1647), שאלוניקי תי"א. שו"ת ר' יוסף בן לב (1500 בקירוב-1588), אמשטרדם תפ"ו. שו"ת ר' לוי בן חביב (1483 בקירוב-1545), ניריורק תשכ"ב. שו"ת ר' שמואל דה מדינה (1500 בקירוב-1589), לעמבערג, תרכ"ב. שו"ת רשד"ם שפארד
- Dorthoy G. Shepherd, 'Textiles: Innovations in Silk Weaving and their Transmissions', *Abstracts of Papers Delivered at the Ninth Annual Meeting of the Middle East Studies Association*, Louisville, Kentucky, November 19-22, 1975.